

Zhytomyr Ivan Franko State University Journal.
Philological Sciences. Vol. 1 (96)

Вісник Житомирського державного
університету імені Івана Франка.
Філологічні науки. Вип. 1 (96)

ISSN (Print): 2663-7642
ISSN (Online): 2707-4463

УДК 811.161.2'373'7-112

DOI 10.35433/philology.1 (96).2022.87-102

ЕПІСТОЛЯРІЙ ЛАЗАРЯ БАРАНОВИЧА ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ДИНАМІКИ ФРАЗЕОЛОГІЧНОГО СКЛАДУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.

В. В. Денисюк*

Епістолярна спадщина Лазаря Барановича в україністиці не знайшла належного опрацювання, хоч, репрезентуючи фрагмент творчості чернігівського архієпископа, була їй залишається джерелом дослідження мовної ситуації в другій половині XVII ст., що склалася на українських теренах. Проміжний статус жанру листування дав змогу Л. Барановичеві вийти за межі традиційного церковно-ділового стилю. Зафіксовані фразеологізми різні за походженням, демонструють уміння церковника залежно від кінцевого адресата обирати не тільки мову листування, але й стійкі сполучення слів, що додають листам експресії та індивідуальності. Найчастіше фіксуємо фразеологізми з релігійної, побутової та професійної сфер. Вони засвідчують як лексичну, так і морфологічну варіативність, однак спостерігаємо випадки семантичної трансформації, коли відомий тогочасній українській літературній мові фразеологізм набуває нового значення, зумовленого контекстуальним оточенням. Л. Баранович удається до контамінації фразеологічних одиниць: цю фразотворчість чернігівський архієпископ проводить переважно зі стійкими сполученнями слів, джерело яких – Святе Письмо.

Аналізовані листи засвідчують, що більшість із зафіксованих фразеологічних одиниць мають негативну конотацію як результат, з одного боку, ментального критичного ставлення українців до своїх дій, учинків, рис характеру, з іншого – ситуацією в українському суспільстві доби Руїни, що значною мірою торкнулася й церковних справ.

Більшість зафіксованих фразеологізмів – це дієслівно-прийменниково-іменникові або дієслівно-іменникові конструкції. Для окремих із них характерна наявність факультативних компонентів, якими можуть бути прикметники, займенники, дієслова, які, поширюючи усталену структуру, конкретизують семантику фразеологічної одиниці. Порядок слів у фразеологізмах ще не має чіткого закріплення, що дає підстави виокремити так звані інверсійні варіанти.

Епістолярій Лазаря Барановича засвідчує формування системних відношень у фразеологічному складі української мови другої половини XVII ст. Запозичені чи скальковані

* кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри української мови та
методики її навчання
(Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини)
e-mail: dvv2812@ukr.net
ORCID: 0000-0002-6773-1380

фразеологізми вступають у синонімічні та антонімічні відношення між собою або з церковнослов'янськими чи українськими, створюючи лінгвоконкуренцію між церковною писемною традицією та живомовною стихією.

Історичний розвиток фразеологічної системи листів Л. Барановича засвідчив, що проаналізовані стійкі одиниці з відповідними лексико-граматичними трансформаціями успадкувала нова українська мова, що доводить тяглість і безперервність розвитку не тільки фразеологічного фонду, а й української мови загалом.

Ключові слова: українська мова XVII ст., епістолярій, фразеологія, фразеологічна одиниця, фразеологічний фонд, семантика, динаміка, варіативність, контамінація.

LAZAR BARANOVYCH'S EPISTOLARY AS A SOURCE FOR STUDYING THE DYNAMICS OF THE PHRASEOLOGICAL COMPOSITION IN UKRAINIAN OF THE SECOND HALF OF THE 17TH CENTURY

Denysiuk V. V.

Lazar Baranovych's epistolary heritage in Ukrainian studies has not found proper elaboration, though upon the presentation of a fragment of the Archbishop of Chernihiv's work, it was and still remains the source of the study of the linguistic situation in the second half of the 17th century. The intermediate status of the genre of correspondence allowed L. Baranovych to go beyond the traditional church-formal style. Recorded phraseological units, which are different in origin, demonstrate the ability of the cleric to choose not only the language of correspondence depending on the final destination, but also set expressions that add emphasis and individuality to letters. Most often we find phraseological units in religious, domestic and professional spheres. They testify to both lexical and morphological variability, but we do observe cases of semantic transformation, when phraseological unit, known at the time in Ukrainian literary language, acquires a new meaning due to the contextual environment. L. Baranovych resorts to the contamination of phraseological units: this phrase-making is carried out by the Archbishop of Chernihiv mainly with set expressions with the Holy Scripture as their source.

The analyzed letters testify that most of the recorded phraseological units have a negative connotation as a result, on the one hand, of mental critical attitude of Ukrainians to their actions, doings, character traits, on the other – the situation in Ukrainian society of the Ruins era, which significantly affected the church.

Most recorded phraseological units are verb-preposition-noun or verb-noun constructions. Some of them are characterized by the presence of optional components, which can be adjectives, pronouns, verbs and which, while extending the set structure, specify semantics of the phraseological unit. Word order in phraseological units does not yet have a clear consolidation, which allows to distinguish the so-called inversion variants.

Epistolary of Lazar Baranovych testifies to the formation of systemic relations in phraseological composition of the Ukrainian language in the second half of the 17th century. Borrowed or calqued phraseological units engage in synonymous and antonymic relationships with each other or with Church Slavonic or Ukrainian, creating a linguistic competition between the Church's written tradition and the element of life.

Historical development of phraseological system of L. Baranovych's letters has shown that the analyzed set expressions with corresponding lexical and grammatical transformations were inherited by the new Ukrainian language, which proves the continuity of the development not only of phrasicon, but of the Ukrainian language as a whole.

Keywords: Ukrainian language of the 17th century, epistolary, phraseology, phraseological unit, phraseological fund, semantics, dynamics, variability, contamination.

Постановка проблеми. Українське релігійне письменство відіграло помітну роль у розвитку української

літературної мови та її жанрів у XVII ст. Не буде перебільшенням сказати, що до таких особистостей належав і

Лазар Баранович. Задекларована тема синкретизує в собі декілька проблем, і кожна з них становить своєрідну лакуну для тієї чи тієї наукової траєкторії.

По-перше, це власне особа відомого релігійного діяча, яка поки що не знайшла однозначного потрактування в україністиці загалом. Згадаймо хоча б те, що політологи, історики роблять полярні закиди – від позитиву до негативу в підтримці Барановичем курсу української держави й церкви в другій половині XVII ст. Зокрема, М. Костомаров писав: "Лазар, сам Українець, вельми жалів над несправедливістю і гнобленем, заподіваним воєводською управою. Він побивався за тим, щоби визволити Українців від суду московських воєводів, однак не вступив нічого вдіяти, позаяк змаганя його, при всій їх красномовности, показали ся противними напрямови московської політики, що бажала як можна найтісніше привязати до себе занятый край. Лазар був чоловіком в життю розумним, позваляв собі говорити, скільки для його було безпечно, умів і мовчати і намагався мирно жити з сильними і догоджувати їм. <...> Лазар присвячував і посилав цареві Олексієви Михайловичу свої проповіді, украшав їх заголовки видуманими символічними рисунками, що виражали славу московської держави; до тогож додавав для пояснення передні слівця, переповнені вельми видуманим улецуванем. Проповідник, відсилаючи в Москву таким робом свій збірник «Трубы словесь», добивався, щоби державний скарб закупив у його ціле видане; цар не згодився на те і велів сю книгу продавати звичайним способом; а всеж її накидали по монастирях. Відносини Лазаря Барановича до гетьмана Многогрішного скоро охолонули; коли на сего гетьмана зроблено донос, Лазар не боронив його, а коли по висланню Многогрішного в Сибір, в 1672 р. козацька рада вибрала

іншого гетьмана, Самійловича, Лазар був на сій раді, нахилив козаків до присяги і зближився з новим гетьманом. Та минуло кілька літ, а Самійлович не полюбив Лазаря"* [12: 382–383]. Натомість В. Строев про Лазаря Барановича відгукнувся схвально: "Він визначний представник і церкви, і мав чималу участь в її справах; він відомий не тільки в історії проповідництва, але брав велику участь і в літературі загалом; він займає місце в історії типографій росії і, мабуть, навіть церковного співу" [28: 75]. Проте, як зазначає Н. Яковенко, "ця складна й талановита особистість до сьогодні залишається не вивченою" [36: 14].

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Літературознавці (О. Біличенко, М. Возняк, О. Лямпрехт, О. Максимчук, О. Матушек, В. Перетц, О. Руда, М. Сумцов, В. Шевчук та ін.), філософи (Н. Горська, Л. Довга, В. Шевченко та ін.), історики (Д. Семко, Н. Яковенко та ін.), богослови (М. Лесюк та ін.) також неоднозначно потрактовують прозову й поетичну спадщину Барановича-письменника. Наприклад, М. Сумцов попервах високо оцінив діяльність Лазаря Барановича: "Лазар Баранович належить до числа видатних літературних і політичних діячів південної росії у другій половині XVII ст. У галузі літератури він був головою та керівником певного освіченого й патріотичного гуртка письменників, до того ж основну роль відігравав не стільки через видатне своє ієрархічне становище, навіть не з огляду на природні розумові обдарування, значні кількісно й досить добре розвинені школою, переважно впливаючи своїм наполегливим та енергійним характером. Баранович і самостійно був войовничим двигуном у галузі богословської полемічної літератури, але основне його літературне значення полягає в тому, що він був сполучною ланкою між літературними та науковими трудівниками, спонукав їх

до літературної діяльності та частково регулював її, керував нею за допомогою розумних, пройнятих життєвим досвідом і добродушністю порад та настанов". Проте в контексті розвою української літератури в XVII ст. дослідник усе ж критично відгукнувся про представників його другої половини: "Схолатичні оратори і проповідники, Баранович, Галятовський, Радивиловський, при великій літературній продуктивності, у науці і літературі видаються переважно пустоцвітами. ... цілком правий був Феофан Прокопович, який називав «болтунами» південноруських проповідників другої половини XVII ст. та їх західних учителів" [29: 18–19].

В. Перетц, проаналізувавши твір Л. Барановича "Księgi Smierci", також зазначив, що поезії проповідника не вирізняються красою форми та багатством думки [20: 233]. Суголосну думку про Л. Барановича як письменника висловив М. Возняк: "Проповіді Барановича – це безбарвне й беззмістовне накопичення пустих слів, рідко перериване якоюсь гадкою про сучасне бурхливе життя України, про українську народну революцію чи якоюсь іншою заміткою, цікавою для характеристики Барановича як політичного діяча. І коли взагалі в проповіді мистецький елемент є тільки засобом і краще від епічного, елементу має в ній можливість розвинутися ліричний елемент у формі молитви, що перериває або закінчує проповідь, у Барановича навіть молитви позбавлені всякого ліризму чи релігійного захоплення, вони зовсім холодні. Крім того, Баранович, як і Гізель, писав сливе чистою церковнослов'янською мовою або польською, якою послугувався головню в своїй манії до віршування" [3: 567]. Нове осмислення творчості Л. Барановича знаходимо у В. Шевчука, який вважає, що відомий діяч другої половини XVII ст. "виступив великим творцем нових художніх засобів і нової поезії розвинутого

бароко, поклавши в основу своєї поетики принцип концепту" [35: 136].

По-друге, це становлення епістолярію як самостійного жанру. Діахронна лінгвістика епістолярію може на пальцях перерахувати дослідження, у яких студійовано листування відомих і маловідомих людей тієї чи тієї епохи, особливо коли йдеться про доновоукраїнський період. Складається враження, що відправною точкою є початок XIX ст., а застереження В. Передрієнка про те, що приватні листи в умовах XVIII ст. самостійного жанру ще не становили [18: 7], є своєрідним шлагбаумом для мовознавців, незважаючи на пізніше корегування дослідником власної думки: "Особливості співвідношення книжно-традиційного і живомовного компонентів у текстах офіційно-ділових та епістолярних дозволяють зробити висновок про виразні індивідуальні ознаки жанру приватних листів. Цей жанр ще перебував у певному зв'язку з офіційно-діловим мовленням, проте вже виявив себе здатним до самостійного розвитку в жанрово-функціональному плані" [17: 122].

Україністика має опубліковані листи Б. Хмельницького, І. Мазепи, Л. Барановича, Ф. Прокоповича та ін. Листування ж Л. Барановича поки що залишається об'єктом зацікавленнь істориків, літературознавців, філософів.

Зрозуміло, що епістолярій XVII ст. не можна сприймати в нинішньому його розумінні. Якщо сучасний лист значною мірою тяжіє до письмової форми розмовно-побутового стилю, то лист трьохсотп'ятдесятирічної давнини ще повністю послуговується нормами ділового стилю староукраїнської літературної мови чи церковнослов'янської української редакції. Епістолярій Лазаря Барановича демонструє двополюсність ситуації: з одного боку, традиції ділового листування вимагають обов'язкового дотримання вимог

стилю, з іншого – розмовна стихія проникає в манеру письма, визначаючи вибір мовних засобів. Лист як письмова форма комунікації робить її підготовленою, з обдуманим вибором мовних одиниць і врахуванням реалізації їх контекстуальних смислів відповідно до завдань комунікативної стратегії адресанта, у чому й проявляється прагматичний аспект листування. Приватний лист як мовленнєвий витвір нині має індивідуальний характер. Про це також маємо пам'ятати, оскільки ділове листування не завжди було позначене індивідуальністю. У цьому разі доводиться констатувати, що діловий лист – це значною мірою соціалізований, а не індивідуалізований продукт, коли в його творенні брали участь, наприклад, гетьман і писар чи архієпископ та ігумен. Друга половина XVII ст. дає змогу простежити зміну статусу листа на індивідуальний комунікативно-прагматичний текст.

Проблемою залишається й те, що правильно сприйняти й інтерпретувати історичний текст може тільки носій відповідної мови чи її варіанту, а це вимагає від дослідника застосування дискурс-аналізу, що дасть змогу з'ясувати специфіку відображення людиною XVII ст. навколишнього світу, соціуму, проаналізувати реальний вияв взаємодії комунікативної, когнітивної та прагматичної функцій мови в конкретних соціокультурних ситуаціях.

По-третє, це мовотворчість Лазаря Барановича, і навіть на такому рівні, як приватне листування. Не потрібно забувати, що для вивчення історії мови важлива кожна пам'ятка. Відтак епістолярій Лазаря Барановича, що спорадично потрапляв в орбіту лінгвістичних досліджень, має право на студіювання як важливе писемне джерело. Зазначимо, що з мовознавчих розвідок Барановичевого епістолярію маємо тільки одну спеціальну – "Мова

листування Лазаря Барановича з козацькими гетьманами" О. Лазаренко [13], де авторка зосередила увагу на фонетичних і морфологічних особливостях староукраїнської та церковнослов'янської мов аналізованих листів. Дослідниця зробила логічний для мовної ситуації в Україні XVII ст. висновок: "Церковнослов'янська мова виступає засобом просторового спілкування з московським царем Олексієм Михайловичем, з александрійським, єрусалимським та константинопольським патріархами, з єпископом Сербським.

Листи польською мовою призначалися, в основному, для вищого православного духовенства – архімандрита Києво-Печерської лаври і ректора Київського Варлаама Ясинського, архімандрита чернігівського Іоанікія Галятовського, ігуменів Межигірського, Овруцького, Видубецького, Михайлівського монастирів та інших духовних осіб. Лист до рідної сестри – монахині Києво-Печерської лаври, а також листи Симеону Полоцькому, що жив тоді у Москві, також були написані польською мовою.

Латину використано в листах до прокуратора Єзуїтського ордену Станіслава Ліщинського та до грецького митрополита Гаського Паїсія Лігарида. Крім того, латинські (і церковнослов'янські) слова, словосполучення, навіть цілі речення активно представлено в польськомовних текстах листів зі стилістичною метою.

Щодо староукраїнської мови у творчій спадщині Лазаря Барановича, то варто зазначити, що сфера її вжитку обмежується тільки епістолярним стилем, тобто вона функціонує лише в листуванні архієпископа з козацькою старшиною Запорозького війська – гетьманами Петром Дорошенком, Дем'яном Многогрішним, Іваном Брюховецьким, Іваном Самойловичем та ін." [13: 178–179]. Це твердження про

функціонування мов перегукується з висновком Джованні Броджі Беркофф, яка переконливо довела, що вибір мови детермінований різними чинниками, проте він завжди був релевантним комунікативній ситуації, що позначено на доборі риторичних засобів [37: 75].

Короткі зауваження про мову листів церковника робить О. Руда, зазначаючи, що "в текстах листів Лазаря Барановича художній стиль часто домінує над епістолярним. У них етикетні формули переплітаються з біблійними цитатами. Події з власного життя знаходять доволі оригінальні асоціативні відповідники в біблійному тексті" [23: 244].

Складність мовного оформлення текстів Л. Барановича М. Костомаров прокоментував так: "Баранович відступив від способу Голятовського і Радивилівського – писати проповіді язиком близьким до народної мови. Він пише церковно-словянським язиком. Дивачність і шумність, – при скупости мисли, недостачі уяви і щирого чувства, – се визначні черти проповідей Лазаревих. Усі вони, можна сказати, складають ся з шумних фраз і вельми нудні. Свого часу вони могли припасти до вподоби хиба книжникам, що гоняли за словами і вираженнями, але чей не були зрозумілі для народу. Впрочім Лазар, як здає ся, і писав їх, маючи на увазі більше при подобати ся Олексієви Михайловичу, котрий любив вишукану і шумну мову. Оба збірники присвячені цареви. В своїх проповідях Лазар любить звичайно обертати ся коло значіння слів і всяких зверхних признаков, пописує ся зближеннями і протиставленнями, розтягає до дивоглядности тексти св. письма, а ні трохи їх не обясняє. Одне яке небудь слово спонукує Барановича глядіти чогось похожего в іншій предметі, при котрім можна би найти й ужити подібне слово" [12: 384]. Наведені критичні міркування про Барановича – поета, казнодію,

книговидавця, громадського й церковного діяча змушують знову звернутися до його творчості, поновому прочитати те, що дозволить зробити нові висновки про розвиток української літературної мови та її жанрів у другій половині XVII ст.

Мета статті. Метою статті є семантико-структурний аналіз фразеологізмів, зафіксованих у листах Лазаря Барановича.

Методи. Для досягнення задекларованої мети використано як основні контекстуальний, зіставний, описовий методи, дискурс-аналіз, частково методи структурно-граматичного моделювання та порівняльно-історичний.

Виклад основного матеріалу. Питання, порушені в листах, різні – від обговорення зовнішньополітичних проблем і відновлення православної ієрархії на Лівобережжі до вирішення побутових справ і майнових конфліктів. Послугуючись другим виданням листів Лазаря Барановича (перше було надруковане частинами в "Чернігівських єпархіальних відомостях" (1861–1864 рр.)), ми свідомі того, що латиномовний і польськомовні листи упорядники переклали російською мовою XIX ст. Для дослідження Барановичевого епістолярію це фактично єдине джерело. Як зауважує Н. Яковенко, "власне в такому вигляді вони дійшли до нас, бо ні оригіналів, ні чернігівських копій не знайдено" [36: 14]. Ті переписані листи Л. Барановича, що зберігаються в Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського [22], слугуватимуть матеріалом для уточнення можливої вихідної форми та змін семантики фразеологізмів, оскільки становлять собою не зовсім вдаль копії. Зокрема, це стосується польськомовних листів, де переписувач у польську латиницю вводив або фрагмент латинською мовою чи кирилицею або через неможливість

правильного прочитання оригіналу, або так репрезентуючи власне розуміння заміненого тексту, напр.: ... *nas князь Константинъ Иосифовичъ Щербатый так uszczerbit, że w monasterze y in suppellectili trzech się nie dobiczemy, icscze pochwałki na mię, bo mię wzięło invitum do goroda; niech, prawi, łapki liże ...* [22: 65 зв.]. Незважаючи на спорідненість слов'янських мов, необхідно враховувати і факт безеквівалентності фразеологізмів, а для інтернаціональних – ще правильність перекладу / калькування, структурну закріпленість компонентів фразеологізму, на що вказував, зокрема, й А. Золтан, обґрунтовуючи свою гіпотезу походження і поширення фразеологізму *ломать голову* [8: 137–138]. Пор.: лист до отця Симеона Ситіановича: *W. o. Galatowski do Czernihowa przybył z Litwy, prawie ze dsczu pod rynew* [22: 65 зв.] – *Честный отецъ Голятовскій прибыль изъ Литвы въ Черниговъ, точно какъ отъ дождя подъ водосточный жолобъ* [21: 51], де саме переклад середини XIX ст. штучно збагачує фразеологічну систему української мови другої половини XVII ст. лексичним варіантом, що виконував чітку догму тогочасної мовної політики царизму, демонструючи, що українське високоосвічене духовництво послуговувалося одиницями, якими послуговувалося і московське, отже, запозичило той чи той вислів з мови московії. Проте успадкований новою українською мовою варіант *з дощу та під ринву* 'від однієї небезпеки, біди до ще гіршої' [26: 219] був відомим їй з кінця XVI ст., де, як зазначає Л. Коломієць, "застосовувався для характеристики, атестації соціальних явищ і подій не як цитата на підкріплення думки, а як органічний елемент мови" [11: 516]. Засвідчений в "Апокрисисі" Х. Філалета фразеологізм має тотожну структуру в старопольській і староукраїнській мовах, демонструючи хіба що

морфологічну адаптацію германізму *rinna* [6: 5: 77] на староукраїнському мовному ґрунті: *Czy nas przedsię tam wabić (a iako oni mówią) – "ze dżdża pod ryneę wprowadzać" będziesz?* [1: 1613] – *Чи насъ предся тамъ вабити (якъ то мовять) – "зъ дождю подъ рывну упроважати" будешъ?* [1: 1614].

Справді, досліджуваний епістолярій засвідчує нерівномірність використання Барановичем фразеологічного фонду. Стійких сполучень слів майже не фіксуємо в листах, писаних до гетьманів, що, з одного боку, може свідчити про непопулярність народнорозмовної мови в писемній традиції церковного діяча. Натомість важливо звернути увагу на той факт, що народнорозмовні фразеологізми виявляють активність у листах, написаних до осіб церковного сану. Це, зі свого боку, дає підстави говорити про стилістичний потенціал стійких сполучень слів у церковнослов'янському тексті, тоді як в епістолярії, написах староукраїнською мовою, натрапляємо на біблійну чи релігійну фразеологію. Чи не в цьому проявився маніпулятивний хист Лазаря Барановича? Чи не заслугою казнодії є міжваріантне включення фразеологічних одиниць, відтак і збагачення та розвиток стильових засобів тогочасної української мови? Наприклад, у листі до Юрія Хмельницького Баранович по-своєму потрактовує біблійний вислів з Євангелія від Матвія, захоплюючись рішенням юного гетьмана зректися посади й постригтися в ченці, напр.: *Пастырь, возлюбивъ Гедеоново руно, не восхотѣль, чтобы долго воевалъ онъ мечемъ. Не мимо идетъ слово: взявшиися за мечъ – отъ меча погибнутъ* [21: 7]. Для прикладу наведемо цей же уривок із рукописної копії: *Pasterz Gedeonowe sobie ulibili runo, niechciał abys długo mieczem wołował, bo iego nie mimo идетъ слово, ktorzy mieczem woinia, od miecza*

gine [22: 47 зв.]. Церковник тлумачить вислів із тим значенням, з яким воно вжито у Святому Письмі: це слова Ісуса до одного зі своїх прибічників, який вихопив меч і відтяв вухо рабові первосвященника: «Сховай свого меча в його місце, бо всі, хто візьме меча, – від меча і загинуть» (Матв. 26: 52). Ісус, отже, засудив насилля з боку тих, хто мав зброю. Очевидним є те, що усвідомлення меча не як знаряддя захисту, а передусім як знаряддя агресії, війни існувало вже в часи Ісуса Христа й знайшло свою тяглість у міфологіях та віруваннях багатьох народів. Порівняймо хоч би античну міфологію, де й Арес, і Марс – боги війни – зображені з мечем.

Укладачі "Słownika polszczyzny XVI w." Цей вислів тлумачать як прислів'я, джерелом якого є Біблія, та наводять багатий ілюстративний матеріал із різних релігійних книг, що вийшли друком у Речі Посполитій у зазначений період [38: 13: 406–407]. Очевидно, культурно-освітні зв'язки, а згодом і негативно-соціальні події спричинили активізацію в українській мові євангельського вислову. Набула поширення ця сентенція і в українських релігійних текстах другої половини XVI ст. – Учительних Євангеліях і гоміліях, що відображають потужний вплив української народнорозмовної мови. Укладачі "Словника української мови XVI – першої половини XVII ст." кваліфікують вислів як стійкий, указують на його варіантність: **кто воюєть мечомъ, кто мечемъ вьюєть отъ меча загибаєть (згинєть)** – хто мечем воює, від меча і загине: *a iи(c) рѣ(к) ... петре вложи мѣчь твой в но(ж)на. бо кто воює(т) мечо(м) ѡ(т) меча загибає(т)* (XVI ст. УЄ № 29519, 243); *сховай мечъ твой в похвы, абовѣ(м) кто мече(м) вьює(т) ѡ(т) // меча згинє(т)* (Вільна, 1596 З. Каз. 34–34 зв.) [24: 4: 155].

Про те, що біблійний сюжет був відомий на українських теренах здавна й актуалізувався в XVII ст.,

свідчить "Піснь о пану Миколаю Потоцькім, гетьмані короннім, а о Хмельницькім р[оку] П[анського] 1648", де народне розуміння меча як загрози життю людини вміло введено в римований текст:

Глянь, обернися, стань, задивися, которий воюєш

Луком, стрілами, порохом, кулями і мечем ширмуєш!

Бо теж рицери і кавалери перед тим бивали,

Тим воєвали, от того ж меча самі повмирали [31: 99].

Власне, пісня підтверджує давність запозичення сюжету, а трансформація в поетичне обрамлення додатково переконує в його загальновідомості й функціюванні в тій чи тій формі як у літературній – українській чи церковнослов'янській, так і народнорозмовній мовах.

Звертає на себе увагу й свідоме виокремлення Л. Барановичем цього вислову, яке він номінує лексемою *слово*, що посилює вплив на адресата й через покликання на Святе Письмо як авторитетне джерело, і через слово як першопочаток усього.

Тяглість і популярність євангельського вислову в українців XIX ст. засвідчує колективна праця "Українські приказки, прислів'я і таке інше", що з'явилася на світ стараннями українських етнографів і фольклористів, у якій із різних українських місцин наведено дві паремійні одиниці: *Яким мечем воював, таким й поліг* (Пирятинщина), *Яким мечом махає, такою путтю й погибає* (Брацлавщина) [32: 325]. Зафіксована ця біблійна сентенція в збірнику приказок і прислів'їв за ред. М. Пазяка, напр.: *Хто меч підняв, від меча і загине* [33: 367].

В аспекті нашого дослідження доречним видається порівняння потрактування семантики цього вислову в українських та російських фразеографічних працях, що є яскравим свідченням маніпулювання суспільною свідомістю за допомогою

мовних одиниць. Зауважимо, що власне словники фразеологізмів не реєструють цього стійкого сполучення слів, проте у працях, де поняття фразеологізму потрактовано широко, натрапляємо на відсилання до євангельського сюжету, а також коментар, у якому укладачі чи автори пояснюють семантику вислову й поширення цього сполучення слів, зокрема за часів колишньої радянської імперії. Аналіз вислову в українських і російських працях засвідчує повну різновекторність тлумачення його семантики. Зокрема, в українських довідниках подано узагальнену семантику, що більшою мірою стосується нападника, недотримання ним життєвих цінностей, напр.: "Цей вислів поширений у сучасній літературній мові як пересторога проти насильства і агресії" [10: 301]; "вживається як пересторога агресорам, а ширше – як засудження насильства, в чому б воно не проявлялось" [9: 218]. Під іншим кутом пояснюють цей вислів російські укладачі, які продовжують трактувати його крізь призму покладеного в основу побудови радянської держави імперативу зовнішнього ворога. Акцент, зокрема, зроблено на росії як країні, що постійно зазнає агресії від немиралюбних сусідів, а відтак штучно створюється чи посилюється ситуація ворожо-підозрілого ставлення до інших етносів, країн: "Кожен, хто нападе на росію або загрожуватиме їй, отримає рішучу відсіч і буде знищений; те ж саме йдеться про будь-який напад або погрози стосовно будь-кого. <...> У російській мові цей вираз став широко відомий завдяки кінофільму "Олександр Невський", що вийшов на екран 1 грудня 1938 р. За сценарієм П. А. Павленка, в устах Олександра Невського ці слова звучать трохи інакше, ніж у Біблії: "Хто з мечем до нас увійде, від меча і загине. На цьому стояла і стоїть російська земля". Цю цитату з фільму неодноразово наводили в газетно-публіцистичних

текстах та на плакатах як справжні слова Олександра Невського, хоча в життєписах цього великого російського князя їх немає" [5: 79–81]; "Кожен, хто нападе на росію, буде знищений; ширше – відповідь на будь-яку загрозу на адресу того, хто говорить. Євангельський вислів: "І ось, один із тих, що були з Ісусом... витяг меч свій і, вдаривши раба первосвященника, відтяв йому вухо. Тоді говорить йому Ісус: Поверни меч твій у його місце, бо всі, хто взяв меч, загинуть від меча" (Мт 26, 51–52). Аналогічні афоризми засвідчені і в інших місцях біблійного тексту (Одрк 13, 10; Бут 9, 6). Вислів став популярним у російській мові завдяки кінофільму "Олександр Невський" (1938) за сценарієм його режисера З. М. Ейзенштейна (1898–1948) і радянського письменника і сценариста П. А. Павленка (1899–1951). В устах російського князя Олександра Невського у фільмі ці слова дещо змінені: "Хто з мечем до нас увійде, від меча і загине. На цьому стояла і стоїть російська земля". Цитата з фільму найчастіше використовується як справжня фраза князя Новгородського, великого князя Київського, великого князя Володимирського Олександра Невського (1221–1263), хоча у збережених життєписах князя її немає. Уживається в багатьох європейських мовах, порівн.: лат. *Qui gladio ferii, gladio perii*; ит. *Tutti coloro che avran presa la spada, periranno per la spada*; исп. *Todos los que lomaren espada, a espada perecerán*; польск. *Kto mieczem wojuje, od miecza ginie*; фр. *Tous ceux qui prendront l'ènee périront par l'épée* та ін. [14: 90–91]. Тільки в одному довіднику запропоновано узагальнену семантику: *Тої, хто розпочав небезпечний захід, відповідатиме за його наслідки* [2: 376]. Отже, динаміка семантики вислову спричинена не закономірним розвитком мови, а зовнішнім чинником, яким стала мовна політика як інструмент ідеології держави.

У листі до гетьмана Якіма Сомка Л. Баранович послуговується фразеологізмом *подносити руку*, напр.: *Я рачей зъ моей стороны прикладаю и пастырско милостей вашихъ молю, абисте, зъ горливости моей ку церкви Божой, изволили до его царскаго пресвѣтлаго величества писаи, жеби цѣлкомъ метрополита избрати позволиль, упрошаючи, абы тотъ святій престоль болей не ваковаль, але при немъ южь неблюститель, лечь самый строитель **подносиль руки** до найвишшаго архієрея за его пресвѣтлое царское и за все благовѣрное воинство со всѣмъ православіємъ, чого усердно желаю и покорне о тое милостей вашихъ просячи, вторицею благословеніе [21: 11–12].* Писемні пам'ятки засвідчують, що фразеологізм функціював в українській мові XVII ст. зі значенням «бити; розпочинати боротьбу з ким-небудь», напр.: *... если то годится такъ сынови коронному, тобѣ, пане Хмелницкий, на пана своего **руку подносити** и воевати на него?* [38: 9]; *Того ж року, августа 22-г, **поднесли** Виговскій **руку** на цря* [28: 234]. Проте контекст із листа переконує, що сполучення слів функціювало і з іншим значенням, джерелом якого стала релігійна сфера. Звісно, що такий атрибут молитви, як піднесення рук догори з проханням про допомогу, в мові киеворуського періоду отримав вербальну репрезентацію, омонімічну до вже наявного стійкого сполучення слів. На XVI–XVII ст., як засвідчують аналізовані тексти, фразеологічна одиниця, можливо, й синкретизувала в собі ці антонімічні значення: «бити, боротися» і «звертатися про допомогу». Однак лист доводить, що «релігійна» семантика, первинно позитивно конотована, зазнала подальших трансформацій, розширивши коло суб'єктів допомоги представниками різних ланок світського державоустрою, що зменшувало ступінь сакральності мовної одиниці та

адаптувало її до використання зі «світським» значенням. Отже, маємо яскравий приклад утворення фразеологізму-омоніма.

Прикметно, але в сучасній українській мові, за даними лексикографічних праць, фразеологізм зберіг багатозначність, на що вказує його різна синтаксична сполучуваність [32: 63], та функціює тільки з негативною конотацією: *піднімати (підіймати, підняти, підводити, підвести, підносити, піднести, здійсмати, здійснити, знімати, зняти, зводити, звести і т. ін.) руку (руки):* а) (на кого, що) бити кого-небудь, робити замах на когось, щось, зазіхати на що-небудь; б) (на себе) кінчати життя самогубством; в) (на кого, що) засуджувати кого-, що-небудь [26: 8: 899]. Отже, словниковий матеріал засвідчує динаміку розвитку семантичної структури аналізованого стійкого сполучення слів.

Відповідаючи на лист гетьмана Івана Брюховецького, де той скаржить на наклеп, Лазар Баранович обіграє біблійний сюжет про пшеницю та кукіль, нагадуючи, що у світі є всякі люди, і потрібно берегтися не тільки зброї, але й слова. Поширення неправдивої інформації церковник вербалізує стійким сполученням слів *в словѣ не согрѣшити*: *Напомнѣлемъ его вседушно, абы **в словѣ не согрѣшилъ*** (Баранович: 28). У листі Л. Баранович моделює ситуацію в руслі української церковно-релігійної традиції XVII ст., коли книжники вдавалися до класифікації гріхів, їх тлумачення, зокрема й десяти Божих заповідей, особливу увагу звертаючи на "правильність" поведінки українців. Про гріховний статус неправди К. Зиновійв зафіксував паремію *всякая неправда грѣхъ* [7: 218]. Петро Могила у "Требнику" так пояснює порушення цієї заповіді: *Противко девятого Приказана тьи грѣшатъ, которые фалшиве свѣдчатъ на ближнаго, и вдаются в небезпеченство душѣ,*

албо тѣла для марного зыску [15: ѿ], що є компонентно-лексичним варіантом попередніх перекладів Святого Письма (пор. у Пересопницькому Євангелії: *вѣдае(ш).* *заповѣди. прелюбодѣйства не дѣдаи. не оубїи. не оукрадь. лживе не свѣ(д)чи. чти ѿца твоего, и мѣтрѣ твою* [19: 293]). Як засвідчують писемні пам'ятки, в українській мові XVII ст. активністю позначений фразеологізм *впасти вь грѣхъ*, варіантами якого були стійкі сполучення слів з іменником-конкретизатором гріха або ж із заміною лексеми *грѣх* на номен на позначення того чи того гріха, напр.: *... егда кто **впадиши в сей грѣхъ лѣности** не чаесть прочее спѣтиса, мнѣши ꙗко Бгъ ему того грѣха не простить, тѣм же ниже хоцет прочее пециса, чрезъ исправленіе житїа* [4: тѣ]; *Аще **впадоша в Прелюбодѣніе?*** [4: тѣθ]. У "Словнику української мови XVI – першої половини XVII ст." кодифіковано як стійкі сполучення слів *в гордостъ впасти* [25: 7: 24], *в злости впадати* [25: 12: 22]. Лазар Баранович, отже, послуговується трансформованим фразеологізмом, утвореним за моделлю "прийменник + іменник + дієслово". Дієслівний компонент є церковнослов'янським дериватом кореня *грѣх*, а прийменниково-іменникова конструкція конкретизує власне гріх.

Далі Лазар Баранович за допомогою вдало дібраного з народнорозмовної мови матеріалу пояснює гетьманові, чому потрібно обережно поводитися зі словом. Книжник свідомо підкреслює народну мудрість як результат багатотисячох спостережень, використовуючи апеляцію, оформлену прислівником *давно*, що слугує своєрідним "часовим" маркером, та дієсловом 3-ї особи множини з безособовим значенням *мовять*, таким чином утворюючи в межах листа повчальний мікротекст: *Давно мовять: **слово виростеть воробцемъ, а***

*уростеть вь вола. Онъ ся такъ рахуетъ з собою, же ему и **воробья не уловлять*** [21: 28]. На перший погляд, нагромодження стійких сполучень слів переобтяжує текст. Однак церковник моделює ситуацію з позицій не тільки мовця, але і слухача, який у подальшому також може стати транслятором почутого, до того ж крізь призму власного розуміння отриманої інформації. Репрезентантом «метрологічної» ознаки неправди слугують лексеми на позначення різних за розміром тварин – *воробецъ* і *волъ*, що в наведеному контексті набувають антонімічних відношень. Проте Л. Баранович для моральних настанов залучає не тільки розміри горобця. Вагомим чинником є здатність птаха літати. Саме ці ознаки створюють загальний образ усного слова. Але й тут книжник не зупиняється: він акцентує увагу на самовпевненості поширювача неправди, на хибності його думки про те, що горобця не можна впіймати.

Нова українська мова успадкувала ці народні сентенції. У XIX ст., за даними збірника "Українські приказки, прислів'я і таке інше", українці послуговувалися пареміями *Слово вилетить горобцем, а вернеця волом* (Илькевич) [34: 323], *Слово не горобецъ, назад не вернеця* (Проскурів), *Слово не горобей: вилетить – не піймаеш* (Прилука), *Вже слово не вернеся* (Проскурів) [34: 564]. Продовжують вони функціонувати і в сучасній українській мові: *Слово – не горобецъ, вилетить – не піймаеш* [16: 107]; *Слово – не горобецъ, як вилетить, то вже його не спіймати* [35: 226], *Слово вилетить горобцем, а вернеться волом* [35: 227].

Висновки й перспективи дослідження. Лазар Баранович був освіченою полілінгвальною особистістю XVII ст., яка для задоволення комунікативних потреб послуговувалася різними стилями, зокрема й "пограничним". Написання частини листів різними мовами чи варіантами зовсім не свідчить, що

зафіксовані в них фразеологізми властиві тільки тій чи тій мові. Прикметною ознакою фразеологізмів є активне їх уживання з дієсловами, що певною мірою робить ці вербати факультативним компонентом, який у сучасній українській мові входить до складу стійкого сполучення слів, зазнаючи лексичної чи морфологічної варіативності. Проаналізована в статті невеличка частина фразеологізмів доводить розуміння церковником адресата, а відтак і дискурсу, що диктував використання тієї чи тієї фразеологічної одиниці, що накреслює перспективи для досліджень фразеологічного багатства Л. Барановича.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Апокрисисъ. Сочинение Христофора Филалета въ двухъ текстах польскомъ и западно-русскомъ 1597–1599 года. *Русская историческая библиотека, издаваемая Археографическою комиссією.* Петербургъ: Типографія А. М. Котомина и К°, 1882. Т. 7. С. 1003–1820.
2. Бирих А. К., Мокиенко В. М., Степанова Л. И. Словарь русской фразеологии. Историко-этимологический справочник. Санкт-Петербург: Фолио-Пресс, 1998. 700 с.
3. Возняк М. С. Історія української літератури: у 2 книгах. Вид. 2-ге, перероб. Львів: Світ, 1992. Кн. 1. 696 с.
4. Гізель І. Вибрані твори: у 3-х т. Київ – Львів: Свічадо, 2009. Т. I, кн. 2. 360 с.
5. Дубровина К. Н. Энциклопедический словарь библейских фразеологизмов. Москва: Флинта; Наука, 2010. 808 с.
6. Етимологічний словник української мови: у 7 т. Київ: Наук. думка, 2006. Т. 5. 704 с.
7. Зіновійв К. Вірші. Приповісті посполиті / підгот. до вид. І. П. Чепіга. Київ: Наук. думка, 1971. С. 31–309.
8. Золтан А. Фразеологізм *ломать голову* в сравнительном аспекте (по поводу выхода нового издания книги "Русская фразеология. Историко-этимологический словарь" под ред. В. М. Мокиенко). *Русская, украинская и русинская лексикология и лексикография: сборник статей памяти профессора Иштвана Удвари.* – Orosz, ukrán és ruszin lexikológia és lexikográfia. Tanulmánykötet Udvari István professzor emlékére. Nyíregyháza: Krúdy, 2006. С. 133–143.
9. Коваль А. П. Спочатку було Слово: Крилаті вислови біблійного походження в українській мові. Київ: Либідь, 2001. 311 с.
10. Коваль А. П., Коптілов В. В. Крилаті вислови в українській літературній мові. Київ: Вища школа, 1975. 335 с.
11. Коломієць Л. І. Народнорозмовна і книжна фразеологія. *Історія української мови. Лексика і фразеологія / Русанівський В. М. (відп. ред.) та ін.* Київ: Наук. думка, 1983. С. 508–522.
12. Костомарів М. Голятовський, Радивилівський і Лазар Баранович. Костомарів М. *Історія України в життєписях визначніших її діячів / переложив Олександр Барвінський.* Львів, 1918. С. 357–386.
13. Лазаренко О. М. Мова листування Лазаря Барановича із козацькими гетьманами. *Нові дослідження козацької доби в Україні: зб. наук. статей.* Київ, 2000. Вип. 9. С. 177–181.
14. Лепта библейской мудрости: библейские крылатые выражения и афоризмы на русском, английском, белорусском, немецком, словацком и украинском языках / авторы-составители: Д. Балакова [и др.]. Могилев: МГУ имени А. А. Кулешова, 2014. 208 с.
15. Могила П. Требник. Київ, 1646. 860 с.
16. Народ скаже – як зав'яже. Українські народні прислів'я,

приказки, загадки. Київ: Веселка, 1973. 228 с.

17. Передрієнко В. А. Мова староукраїнських епістолярних пам'яток XVIII ст. *Жанри і стилі в історії української літературної мови*. Київ: Наук. думка, 1989. С. 93–130.

18. Передрієнко В. А. Передмова. *Приватні листи XVIII ст.* / підг. до вид. В. А. Передрієнко. Київ: Наук. думка, 1987. С. 5–15.

19. Пересопницьке Євангеліє. 1556–1561. Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик / вид. підг. І. П. Чепіга. Київ, 2001. 669 с.

20. Перетц В. Н. "Ksiega smierci" архієпископа Лазаря Барановича. *Киевская старина*. 1898. Т. LXII (сентябрь). С. 225–233.

21. Письма преосвященнаго Лазаря Барановича съ примѣчаниями. Черниговъ: Въ типографіи Ильинскаго монастыря, 1865. 260 с.

22. Письма, грамоты и документы Лазаря Барановича, отчасти других лиц, в копиях и извлечениях с примечаниями Белозерскаго. Зберігається: Інститут рукописів НБУ. Ф. 1. Спр. 6642.

23. Руда О. В. Рецепція поезії Лазаря Барановича в літературознавстві. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2014. № 1127. Серія "Філологія". Вип. 71. С. 243–250.

24. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.: у 28 вип. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 1994–2017. Вип. 1–17.

25. Словник української мови: в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда. Київ: Наук. думка, 1977. Т. 8. 927 с.

26. Словник фразеологізмів української мови / уклад.: В. М. Білоноженко та ін. Київ: Наук. думка, 2003. 787 с.

27. Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. Київ: Наук. думка, 1992. 334 с.

28. Строевъ В. Лазарь Барановичъ, архієпископъ Черниговскій, и его проповѣди. *Черниговскія епархіальныя извѣстія*. 1876. № 3 (1 февраля). С. 70–82.

29. Сумцовъ Н. Ѳ. О литературныхъ нравахъ южнорусскихъ писателей XVII ст. Санктпетербургъ: Типографія Императорской Академіи Наукъ, 1906. 24 с.

30. Ужченко В. Д., Авксентьев А. Г. Українська фразеологія. Харків: Основа, 1990. 167 с.

31. Українська поезія. Середина XVII ст. / упоряд. В. І. Кречотень, М. М. Сулима. Київ: Наук. думка, 1992. 680 с.

32. Українські приказки, прислів'я і таке інше / уклад М. Номис; упоряд., приміт. та вступна ст. М. М. Пазяка. Київ: Либідь, 1993. 768 с.

33. Українські прислів'я та приказки. Київ: Дніпро, 1984. 389 с.

34. Черниговская лѣтопись по новому списку (1587 – 1725). *Черниговская летопись по новому списку (1587–1725) и Коломацкие челобитные*. Киев: Изд. Ал. Лазаревского, 1890. С. 6–36.

35. Шевчук В. Лазар Баранович як поет. Шевчук В. *Муза Роксоланська: Українська література XVI–XVIII ст.:* у 2 кн. Київ: Либідь, 2005. Кн. 2. С. 128–143.

36. Яковенко Н. Київські професори за лаштунками Гадяцької угоди (про спробу перетворення Могилянської колегії на університет). *Київська академія*. 2011. Вип. 9. С. 5–24.

37. Brogi Bercoff G. Z zagadnień różnic kulturowych na ziemiach wschodniosłowiańskich na przykładzie trójjęzycznych dzieł Stefana Jaworskiego. *Barok w Polsce i w Europie Środkowo-Wschodniej: Drogi przemian i osmozy kultur*. Warszawa, 2000. S. 69–83.

38. Słownik Polszczyzny XVI wieku / Mayenowa M. R. (red. nacz.). Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Instytut Badań Literackich PAN, 1981. T. XIII. 600 s.

REFERENCES (TRANSLATED & TRANSLITERATED)

1. Apokrisis (1882) [Apokrisis]. Sochinenie Khristofora Filaleta v dvukh tekstakh pol'skom i zapadno-russkom 1597–1599 goda. *Russkaya istoricheskaya biblioteka, izdavayemaya Arkheograficheskoyu kommissieyu.* Peterburg: Tipografiya A. M. Kotomina i K°. T. 7. S. 1003–1820. [in Old Ukrainian].
2. Birikh A. K., Mokiyenko V. M., Stepanova L. I. (1998). Slovar' russkoy frazeologii. Istoriko-etimologicheskii spravochnik [Dictionary of Russian Phraseology. Historical and etymological reference book]. Sankt-Peterburg: Folio-Press. 700 s. [in Russian].
3. Vozniak M. S. (1992). Istoriia ukrainskoi literatury [History of Ukrainian literature]: u 2 knyzhakh. Vyd. 2-he, pererob. Lviv: Svit. Kn. 1. 696 s. [in Ukrainian].
4. Hizel I. (2009). Vybrani tvory [Selected works]: u 3-kh t. Kyiv – Lviv: Svichado. T. I, kn. 2. 360 s. [in Old Ukrainian].
5. Dubrovina K. N. (2010). Entsiklopedicheskii slovar' bibleyskikh frazeologizmov [Encyclopedic dictionary of biblical phraseological units]. Moskva: Flinta; Nauka. 808 s. [in Russian].
6. Etymolohichni slovnyk ukrainskoi movy (2006) [Etymological dictionary of Ukrainian language]: u 7 t. Kyiv : Nauk. dumka. T. 5. 704 s. [in Ukrainian].
7. Zinoviiv K. (1971). Virshi. Prypovisti pospolyti [Poems. Proverbs are folk] / pidhot. do vyd. I. P. Chepiha. Kyiv: Nauk. dumka. S. 31–309. [in Ukrainian].
8. Zoltan A. (2006). Frazeologizm *lomat' golovu* v sravnitel'nom aspekte (po povodu vykhoda novogo izdaniya knigi "Russkaya frazeologiya. Istoriko-etimologicheskii slovar'" pod red. V. M. Mokiyenko) [Phraseologism *ломать голову* in a comparative aspect (on the issue of a new edition of the book "Russian Phraseology. Historical and Etymological Dictionary" edited by V. M. Mokiyenko)]. *Russkaya, ukrainskaya i rusinskaya leksikologiya i leksikografiya: sbornik statey pamyati professora Ishtvana Udvari. – Orosz, ukrán és ruszin lexikológia és lexikográfia.* Tanulmánykötet Udvari István professzor emlékére. Nyíregyháza: Krúdy. S. 133–143. [in Russian].
9. Koval A. P. (2001). Spochatku bulo Slovo: Krylati vyslovy bibliinoho pokhodzhennia v ukrainskii movi [First there was the Word: Winged expressions of biblical origin in Ukrainian language]. Kyiv: Lybid. 311 s. [in Ukrainian].
10. Koval A. P., Koptilov V. V. (1975). Krylati vyslovy v ukrainskii literaturnii movi [Winged expressions in Ukrainian literary language]. Kyiv: Vyshcha shkola. 335 s. [in Ukrainian].
11. Kolomiets L. I. (1983). Narodnorozmovna i knyzhna frazeolohiia [Folk and book phraseology]. *Istoriia ukrainskoi movy. Leksyka i frazeolohiia / Rusanivskiy V. M. (vidp. red.) ta in.* Kyiv: Nauk. dumka. S. 508–522. [in Ukrainian].
12. Kostomariv M. (1918). Holiatovskiy, Radyvylivskiy i Lazar Baranovych [Holyatovsky, Radyvylivsky and Lazar Baranovych]. Kostomariv M. *Istoriia Ukrainy v zhytiypysyakh vyznachniishykh yei diiachiv / perelozhyv Oleksander Barvinskyi.* Lviv. S. 357–386. [in Ukrainian].
13. Lazarenko O. M. (2000). Mova lystuvannia Lazaria Baranovycha iz kozatskymy hetmanamy [The language of Lazar Baranovich's correspondence with the Cossack hetmans]. *Novi doslidzhennia kozatskoi doby v Ukraini: zb. nauk. statei.* Kyiv. Vyp. 9. S. 177–181. [in Ukrainian].
14. Lepta bibleyskoy mudrosti: bibleyskiye krylatyye vyrazheniya i aforizmy na russkom, angliyskom, belorusskom, nemetskom, slovatskom i ukrainskom yazykakh (2014) [A mite of biblical wisdom: biblical sayings and aphorisms in Russian, English, Belarusian, German, Slovak and

- Ukrainian] / avtory-sostaviteli: D. Balakova [i dr.], Mogilev: MGU imeni A. A. Kuleshova. 208 s. [in Russian, English, Belorussian, German, Slovak, Ukrainian].
15. Mohyla P. (1646). Trebnyk [Trebnyk]. Kyiv. 860 s. [in Old Ukrainian].
16. Narod skazhe – yak zav'iazhe. Ukrainski narodni prysliv'ia, prykazky, zahadky (1973) [People will tell you how to tie it. Ukrainian folk proverbs, sayings, riddles]. Kyiv: Veselka. 228 s. [in Ukrainian].
17. Peredriienko V. A. (1989). Mova staroukrainskykh epistoliarnykh pam'iatok XVIII st. [The language of old Ukrainian epistolary monuments of the XVIII century.] *Zhanry i styli v istorii ukrainskoi literaturnoi movy*. Kyiv: Nauk. dumka. S. 93–130. [in Ukrainian].
18. Peredriienko V. A. Peredmova [Preamble]. *Pryvatni lysty XVIII st. / pidh. do vyd. V. A. Peredriienko*. Kyiv: Nauk. dumka, 1987. S. 5–15 [in Ukrainian].
19. Peresopnytske Yevanheliie. 1556–1561. Doslidzhennia. Transliterovanyi tekst. Slovpokazhchyk (2001) [Peresopnytsia Gospel. 1556–1561. Research. Transliterated text. Word index] / vyd. pidh. I. P. Chepiha. Kyiv. 669 s. [in Ukrainian].
20. Peretts V. N. (1898). "Ksiega smierci" arkhiepiskopa Lazarya Baranovicha ["Ksiega smierci" by Archbishop Lazar Baranovich]. *Kiyevskaya starina*. T. LXII (sentyabr'). S. 225–233 [in Russian].
21. Pis'ma preosvyashchennago Lazarya Baranovicha s primechaniyami (1865) [Letters from Bishop Lazar Baranovich with notes]. Chernigov: V tipografii Il'inskago monastyrya. 260 s. [in Russian].
22. Pis'ma, gramoty i dokumenty Lazarya Baranovicha, otchasti drugikh lits, v kopiyakh i izvlecheniyakh s primechaniyami Belozerskago [Letters, letters and documents of Lazar Baranovich, partly of other persons, in copies and extracts with notes by Belozersky]. Zberihaietsia: Instytut rukopysiv NBU. F. 1. Spr. 6642. [in Ukrainian]
23. Ruda O. V. (2014). Retseptsiia poezii Lazaria Baranovycha v literaturoznavstvi [Reception of Lazar Baranovich's poetry in literary criticism]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina*. № 1127. Seriia "Filolohiia". Vyp. 71. S. 243–250. [in Ukrainian]
24. Slovnyk ukrainskoi movy XVI – pershoi polovyny XVII st. [Dictionary of Ukrainian language of the 16th – first half of the 17th century.]: u 28 vyp. Lviv: In-t ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NANU, 1994–2017. Vyp. 1–17. [in Ukrainian]
25. Slovnyk ukrainskoi movy (1977) [Dictionary of Ukrainian language]: v 11 t. / za red. I. K. Bilodida. Kyiv: Nauk. dumka. T. 8. 927 s. [in Ukrainian]
26. Slovnyk frazeolohizmiv ukrainskoi movy (2003) [Dictionary of phraseology of Ukrainian language] / uklad.: V. M. Bilonozhenko ta in. Kyiv: Nauk. dumka. 787 s. [in Ukrainian]
27. Sofonovych F. (1992). Khronika z litopystysiv starodavnykh [Chronicle of ancient chroniclers]. Kyiv: Nauk. dumka. 334 s. [in Ukrainian]
28. Stroyev V. (1876). Lazar' Baranovich, arkhiepiskop Chernigovskiy, i yego propovedi [Lazar Baranovich, Archbishop of Chernigov, and his sermons]. *Chernigovskiya yeparkhial'nyya izvestiya*. № 3 (1 fevralya). S. 70–82 [in Russian].
29. Sumtsov N. F. (1906). O literaturnykh nrvakh yuzhnorusskikh pisateley XVII st. [On the literary manners of the South Russian writers of the 17th century]. Sanktpeterburg: Tipografiya Imperatorskoy Akademii Nauk. 24 s. [in Russian].
30. Uzhchenko V. D., Avksentiev L. H. (1990). Ukrainska frazeolohiia [Ukrainian phraseology]. Kharkiv: Osnova. 167 s. [in Ukrainian].

31. Ukrainiska poeziia. Seredyna XVII st. (1992) [Ukrainian poetry. The middle of the 17th century] / uporiad. V. I. Krekoten, M. M. Sulyma. Kyiv: Nauk. dumka. 680 s. [in Ukrainian].

32. Ukrainski prykazky, prysliv'ia i take inshe (1993) [Ukrainian proverbs, sayings and so on] / uklad. M. Nomys; uporiad., prymit. ta vstupna st. M. M. Paziaka. Kyiv: Lybid. 768 s. [in Ukrainian].

33. Ukrainski prysliv'ia ta prykazky (1984) [Ukrainian proverbs and sayings]. Kyiv: Dnipro. 389 s. [in Ukrainian].

34. Chernigovskaya letopis' po novomu spisku (1587–1725) (1890) [Chernihiv chronicle according to the new list (1587–1725)]. *Chernigovskaya letopis' po novomu spisku (1587–1725) i Kolomatskiye chelobitnyye*. Kiev: Izd. Al. Lazarevskogo. S. 6–36. [in Ukrainian].

35. Shevchuk V. (2005). Lazar Baranovych yak poet [Lazar Baranovych as a poet]. Shevchuk V. *Muza Roksolanska: Ukrainiska literatura XVI–*

XVIII st.: u 2 kn. Kyiv: Lybid. Kn. 2. S. 128–143. [in Ukrainian].

36. Yakovenko N. (2011). Kyivski profesory za lashtunkamy Hadiatskoi uhody (pro sprobu peretvorennia Mohylianskoï kolehii na universytet) [Kyiv professors behind the scenes of the Hadiach agreement (on an attempt to transform the Mohyla Collegium into a university)]. *Kyivska akademiia*. Vyp. 9. S. 5–24. [in Ukrainian].

37. Brogi Bercoff G. (2000). Z zagadnień różnic kulturowych na ziemiach wschodniosłowiańskich na przykła dzie trójjęzycznych dzieł Stefana Jaworskiego. *Barok w Polsce i w Europie Środkowo-Wschodniej: Drogi przemian i osmozy kultur*. Warszawa. S. 69–83. [in Polish].

38. Słownik Polszczyzny XVI wieku (1981) / Mayenowa M. R. (red. nac.). Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Instytut Badań Literackich PAN. T. XIII. 600 s. [in Polish].

Стаття надійшла до редколегії: 28.06.2022

Схвалено до друку: 26.08.2022